

Genealogia młyna – młyn w genealogii

Z dziejów młynarskich rodzin
w świetle nowożytnych wzmianek
na przykładzie Rybnika i okolic¹

Bogdan Kloch

Muzeum im. o. Emila Drobneho w Rybniku

ORCID: 0000-0003-2284-096X

Nowożytny obraz osadniczy okolic miasta Rybnika dzielił przestrzeń na trzy podstawowe struktury. Pierwsza to wsie powiązane z miasteczkiem Rybnik więziami majątkowymi i funkcjonujące jako tzw. rybnickie państwo, czyli klucz majątkowy złożony z miasteczka, zamku i podległych mu wsi². Kolejną grupę tworzyły wsie znajdujące się w rękach okolicznej szlachty³. Tu stosunki własnościowe ulegały od początków XVII wieku poważnym przekształceniom oraz powolnemu wykupywaniu wsi i folwarków rycerskich przez właścicieli rybnickiego majątku⁴. Trzeci element to niewielki obszar obejmujący dwie wsie oraz przysiółek na północny zachód od miasta, będący we władaniu cysterskiego opactwa Wniebowzięcia NMP w Rudach⁵. Dla tak ukształtowanego terenu gospodarka młyńska

■ 1 Artykuł powstał na bazie badań związanych z przygotowaniem tekstu na potrzeby monografii miasta Rybnika: *Rybnik. Dzieje miasta i jego okolic*, red. Z. Hojka, B. Kloch, Rybnik 2017.

2 Taki obraz uzyskujemy, bazując na tekstach J. Sperki i B. Klocha zawartych w najnowszej monografii miasta: J. Sperka, *Do 1532 roku*, [w:] *Rybnik. Dzieje miasta i jego okolic*, red. Z. Hojka, B. Kloch, Rybnik 2017, s. 135–203; B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740*, [w:] *Rybnik. Dzieje miasta...*, s. 205–401. Por. K.A. Hellfaier, *Rybnik in der habsburgischen Zeit von 1526 bis 1740*, [w:] *Chronik von Rybnik O/S*, Dorsten [b.r.], s. 38–39.

3 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 219–250.

4 Proces ten przybrał na sile w pocz. XVIII w.: ibidem, s. 335, 345, 348.

5 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 254–261.

stanowiła istotne zagadnienie zaplecza ekonomicznego majątków. I ten wątek w kontekście młynarskich rodziny stanowi treść niniejszego krótkiego opracowania.

Źródła do dziejów miasta Rybnika i jego okolic⁶ dla okresu późnego średniowiecza zawierają niewiele materiału badawczego, który pozwalałby poznać lokalne aspekty życia gospodarczego, w tym między innymi problematykę funkcjonowania młynów⁷. Wątek ich obecności w czasach nowożytnych, dzięki lepiej zachowanej materii źródłowej (szczególnie od połowy XVI wieku), wydaje się dobrze rokować na dalsze badania. Wykazały to niezbitce analizy, których efekty poznaliśmy w niedawno powstałej monografii Rybnika⁸. Wraz z rozpoznaniem w materiale źródłowym większej grupy tych obiektów techniczno-gospodarczych pojawia się temat społeczności młynarzy i ich rodzin; ten wydaje się szczególnie interesujący. Przy braku istotnych szerszych badań dotychczasowe dokonania w postaci niniejszego tekstu stanowią punkt wyjścia do rozwinięcia tematu⁹.

W ramach uzupełniającego wstępu należy wspomnieć, iż pierwszy młyn w dziejach okolic Rybnika pojawił się w źródłach pisanych na początku XIV wieku (1308 r.) i był nim obiekt najpewniej znajdujący się we władaniu Wilhelma, wójta zamkowego¹⁰. Z dużym prawdopodobieństwem należy go lokalizować jako bezpośrednie zaplecze rybnickiego zamku. Źródła odnoszące się do kolejnych dwóch stuleci pomijają istnienie innych młynów. Stanowi to dość poważne utrudnienie w rozpoznaniu późnośredniowiecznej gospodarki młyńskiej tej części księstwa raciborskiego. Dopiero ponad dwa stulecia później źródła ujawniają, że Wacław Sedlnicki, pan na zamku orawskim, który przejął w zarząd rybnicki zastawny majątek, w 1547 roku polecił zbudowanie młyna nad stawem zwanym *Wawok*¹¹. Nazwa ta z czasem przyjęła się dla otaczającej przestrzeni i młyna, który tam wzniesiono. Do dziś wspomniany *Wawok* funkcjonuje jako lokalna nazwa kulturowa¹². Staw ten położony był przy

■ 6 W tekście jako obszar zainteresowania przyjmuję obecne granice miasta, a zatem z perspektywy okresu XVI–XVIII w. miasto – wraz z zamkiem oraz 25 wsi i przysiółków.

7 Przykład wyników badań Jerzego Sperki ukazuje, w jak nikły sposób da się uchwycić funkcjonowanie życia gospodarczego Rybnika i okolic w XIV i XV w.: J. Sperka, *Do 1532 roku...*, s. 135–203.

8 Zob. przypis 2.

9 Por. przypisy: 1, 2, 14 i 38.

10 B. Kloch, *Rybnik w średniowieczu. Z dziejów miasta i okolic do pierwszej połowy XIV wieku*, Rybnik 2002, s. 115.

11 F. Idzikowski, *Geschichte der Stadt und ehemaligen Herrschaft Rybnik in Oberschlesien*, Breslau 1861, s. 68.

12 *Spacerkiem po Rybniku i okolicy. Przewodnik turystyczny po Rybniku i okolicy*, oprac. L. Musiolik, Rybnik 1997, s. 106; H. Borek, *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*, Opole 1988, s. 155.

zbiegających się korytach rzek Rudy i mniejszej (strugi) Nacyny. Miejsce to, nie licząc młyna zamkowego, stało się najważniejszą przestrzenią funkcjonowania profesji młynarskiej, związanej z majątkiem rybnickim w dziejach wczesnonowożytnych. Warto zwrócić uwagę, że nieopodal wyrosła osada służebna zamku rybnickiego o nazwie Orzepowice¹³. Brak jej we wcześniejszych przekazach, stąd można przyjąć, iż była efektem późnośredniowiecznego rozwoju osadnictwa małych wsi, jakich co najmniej kilka powstało w rejonie związanym z rybnickim zamkiem¹⁴.

Dalszy wywód dotyczący młynów kieruje nas ku majątności rudzkiego klasztoru cysterskiego, funkcjonującej od co najmniej 2. połowy XIII wieku¹⁵. Dwie najbliższe położone Rybnika wioski cysterskie – Chwałęcice i Stodoły – stanowiły własność wspomnianych cystersów. Za czasów krótkich rządów opata Emeryka (1553–1556) mieszkańcy Chwałęcic, jak potwierdza dokument z 1556 roku, uzyskali jako poddani opactwa osobistą wolność¹⁶. Nie jest to jedyny ślad źródłowy odnoszący się do codzienności mieszkańców tej klasztornej wioski. W 1556 roku opat Emeryk potwierdził, że niejaki Stefan *Chemdon* (?) kupił w Chwałęcicach posiadłość zwaną *Skalowsky*. W tym samym roku opat umorzył Marcinowi Bochenkowi z Chwałęcic zadłużenie w wysokości 7 guldenów¹⁷. W kolejnych latach dostrzec można następne wzmianki o chwałęcickich gospodarzach¹⁸, ale niewątpliwie istotnym *novum* w obszarze gospodarki na gruntach chwałęcickich była budowa i eksploatacja młyna. Według potwierdzenia spisane go w języku niemieckim w połowie XVII wieku opat cysterski Leonard I

■ 13 W. Kuhn, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte. Eine Aufsatzsammlung*, Sigmaringen 1984, S. 153–165.

14 Na ten temat: B. Kloch, *Od wioski Łony do ulicy Łony. Przyczynek do badań nad nowożytnym osadnictwem Rybnika*, [w:] *Wieś minioną, lecz obecną. Ślady dawnych wsi i ich badania*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2018, s. 105–114. Walter Kuhn zalicza Orzepowice do dawnego osadnictwa polskiego (*alt-polnische*) o genezie wyprzedzającej procesy kolonizacyjne w XIII w.: W. Kuhn, *Neue Beiträge...*, s. 153–155.

15 A. Potthast, *Geschichte der ehemaligen Cistercienserabtei Rauden in Oberschlesien*, Leobschütz 1858, S. 9–20; N. Mika, *Początki klasztoru rudzkiego (do końca XIII wieku)*, [w:] *Klasztor cystersów w Rudach. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej odbytej 7 czerwca 2008 r. w Rudach*, red. N. Mika, Racibórz 2008, s. 7–20.

16 B. Kloch, *Chwałęcice – obraz wsi cysterskiej w czasach nowożytnych (do 1740 r.)*, [w:] *Silesia-Polonia-Europa. Studia historyczne dedykowane Profesorowi Idzemu Panicowi*, red. J. Sperka, Katowice, Bielsko-Biała 2019, s. 416–417.

17 Archiwum Państwowe we Wrocławiu [dalej: APW], *Klasztor Cystersów w Rudach*, sygn. 82/56/0, Rep. 114, nr 59, 60. *Kwerenda dokumentów do dziejów klasztoru w Rudach przeprowadzona w Archiwach Archidiecezjalnym (AA) i Państwowym (Wr.) we Wrocławiu*, s. 7–8, [mps] – udostępnione dzięki uprzejmości Romana Copa. Zestawienie zawiera pewne nieścisłości w opisie (m.in. w kwestii Chwałęcic), stąd konieczne jest skonfrontowanie z zawartością mikrofilmów z Rep. 114.

18 B. Kloch, *Chwałęcice – obraz wsi cysterskiej w czasach nowożytnych...*, s. 417–423.

(1578–1585) wystawił w 1580 roku przywilej dla młyna na Olszowcu. Obiekt zwany *Olszany* znajdował się przy stawie młyńskim zwanym *Olsza* (*Mühle zu Chwalentitz Ollszany genannt unter unsere Teich Ollsza*)¹⁹. Jego dalsze funkcjonowanie jest dość dobrze udokumentowane źródłowo i co ważne, jest to pierwsza bardziej szczegółowo udokumentowana fundacja młyńska w tej części cysterskiego majątku²⁰.

W okresie kilkudziesięciu kolejnych lat ślady funkcjonowania cysterskiego młyna *Olsza* nie są czytelne z racji braku przekazów źródłowych. U schyłku 1. połowy XVII wieku sytuacja uległa diametralnej zmianie. Latem 1646 roku młyn wraz z przypisanym mu obszarem gruntu kupił *Wawrzin* (*Wawrzyniec*) *Zmarzły* (*Zmarzły*) za 276 talarów. Ów młyn, dalej zwany *Olszany*, dzierżył wcześniej Adam *Olßany*. Młynarz Adam z Olszowca (to współczesna nazwa odnosząca się do miejsca, w którym istniał młyn), bo tak najpewniej należy tłumaczyć nazwisko *Olßany*, zmarł jeszcze w 1645 roku²¹. Zmarły pozostawił żonę Katarzynę. Jak się okazuje, Adam nie dzierżył nazbyt długo młyna, skoro kilka lat wcześniej, w 1642 roku zmarł niejaki Marek młynarz (*Mellitor*) z Chwałęcic²², który najpewniej był jego poprzednikiem. W trudnej sytuacji, w jakiej znalazła się pozbawiona wsparcia wdowa po młynarzu, nowym właścicielem stał się wspomniany *Wawrzyniec Zmarzły*. Umowę sprzedaży zatwierdził opat rudzki Błażej Rachwałd (1625–1648) 13 czerwca 1647 roku. Spłatę wartości nabytego młyna i przypisanych mu gruntów nabywca miał uiszczać w ratach, czego dowodem są późniejsze wpisy do akt gruntowych, które dotyczyły sprzedaży, a te ciągnęły się aż do 1664 roku²³.

Uwagę zwraca fakt, że w pewnym momencie *Wawrzyniec* zaczął używać nazwy młyna jako własnego nazwiska. Stał się znany jako *Wawrzin Olßany*²⁴. Zostając młynarzem w Olszowcu, pod takim nazwiskiem był

■ 19 Archiwum Państwowe w Katowicach Oddział w Raciborzu [dalej: APK-R], *Komora Książęca Zamku w Raciborzu* [dalej: KKZR], sygn. 3671, *Acta Herzogl. Kammer zu Schloss Ratibor die Geriechtigkeiten u. Lerten der Müllers Benedict Paschel zu Chwalentitz (1653–1854)*, [b.p.].

20 Najnowsze badania nad młynem chwałęcickim znalazły już swoje odzwierciedlenie w pracach autora tekstu: B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce Habsburskiej 1526–1740...*, s. 205–401; B. Kloch, *Chwałęcice – obraz wsi cysterskiej w czasach nowożytnych...*, s. 415–426.

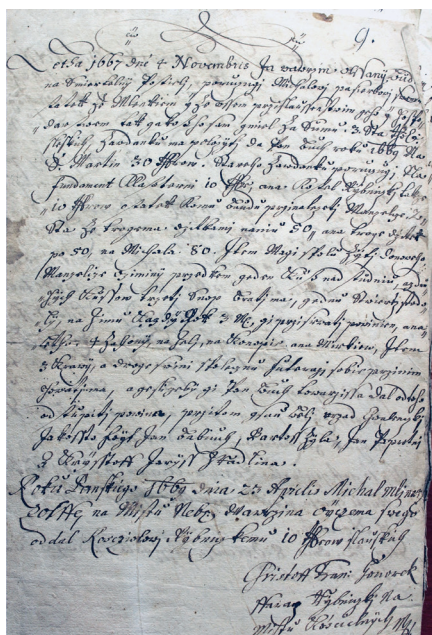
21 APK-R, Królewski Sąd Obwodowy w Rybniku [dalej: KSO Rybnik], sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 7–8 (teczka: Chwałęcice – Młyn); Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach [dalej: AAK], Parafia Matki Bożej Bolesnej w Rybniku [dalej: PMBBR], Chrztu (1638–1649), sygn. 50/1965; Pogrzeby (1638–1682), sygn. 50/1966, pag. 39 (dawna paginacja).

22 AAK, PMBBR, Pogrzeby (1638–1682), sygn. 50/1966, pag. 50 (dawna paginacja).

23 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 328.

24 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 7–8 v (teczka: Chwałęcice – Młyn).

w większym stopniu rozpoznawalny dla lokalnej społeczności niż pod swoim dawnym, odziedziczonym po przodkach, chłopskim nazwisku Zmarzły. Przez następnych kilkadziesiąt lat, aż do 1696 roku, możemy śledzić losy kolejnych nabywców młyna. Zachował się niezwykle przejmujący testament z 4 listopada 1667 roku. Wolą wspomnianego wcześniej Wawrzyńca, który świadom nadchodzącego końca, na łożu śmierci (*Ja Wawrzyn Olsany Būd na smiertelnj Posteli*) zapisał młyn swojemu pasierbowi Michałowi. Ten został zobowiązany do spłat wartości całego majątku i co ważne, Wawrzyniec nakazał, aby jego następca przekazał na rzecz klasztoru w Rudach legat w wysokości 10 talarów śląskich i o identycznej wartości na rzecz kościoła parafialnego w Rybniku. Ta ostatnia suma została przekazana wiosną 1669 roku, co potwierdził ówczesny proboszcz rybnicki własnoręcznym podpisem. Umierającemu młynarzowi świadkowali na dokumencie: chwałęcicki sołtys (*fojyt*) Jan Babiuch, a także gospodarze: Bartosz Zygła i Jan Paprotny²⁵. Los nie sprzyjał nowemu młynarzowi Michałowi, bo pięć lat później znalazł się w podobnej sytuacji jak jego ojczym. 21 października 1672 roku spisano testament, w którym Michał informuje o swojej ciężkiej chorobie i nadchodzącej śmierci. Jego rodzina miała pozostać w posiadaniu młyna, zaś dla kościoła w Rybniku poczynił legat pieniężny w wysokości 30 talarów śląskich, jak również przeznaczył pewne sumy dla swoich bliskich²⁶.

Ryc. 1. Testament młynarza Wawrzyńca Olszany z 4 listopada 1667 roku
Źródło: APK-R, fot. Bogdan Kloch

■ 25 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 9 (teczka: Chwałęcice – Młyn).

26 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 9 v (teczka: Chwałęcice – Młyn).

Niespełna 15 lat później, wiosną 1687 roku, wdowa po Michale *Olßany* sprzedała młyn, a także przynależne mu dobra Maciejowi Widawie za 275 talarów śląskich, wypłacanych w ratach i obciążonych powinnościami. Akt zakupu został poświadczony przez wybranych chłopów z Chwałęcic oraz pobliskiego sąsiedztwa. Byli nimi: Gabrys, sołtys (*foyt*) chwałęcicki, Jerzy Paprotny, Paweł Słomka, Piotr Widawa, Andrzej Casper, Maciej, młynarz w Stodołach, oraz Franciszek Raczek. Przez kolejne lata spłacano wartość nabytego młyna, niemniej wiosną 1695 roku Maciej Widawa już nie żył²⁷. Dwa lata później pojawia się ostatnia znana umowa sprzedaży tego młyna. 3 maja 1697 roku zawarto umowę, na mocy której nabył go Bernard *Zmarzły* (Zmarzły), kolejny właściciel o tym nazwisku. Młyn ponownie sprzedano w 1704 roku, po czym następną informacją na temat jego losów pojawia się dopiero w połowie XVIII wieku²⁸.

Przytoczone dokumenty potwierdzają, że między 1647 a 1704 rokiem właściciele młyna zmieniali się pięciokrotnie. Nie były to dla nich nazbyt szczęśliwe losy, choć oni sami, nabywając młyn, wiązali z nim nadzieje. Wydaje się, iż przynajmniej w przypadku *Wawrzyńca Olßany* pod względem majątkowym wiodło mu się nie najgorzej, skoro pozostawił środki na pobożne fundacje. Z terenów wsi opackich to najlepiej rozpoznany młyn, choć miejsce, gdzie funkcjonował, zniknęło już dawno z naszego współczesnego krajobrazu.

W pobliskich cysterskich Stodołach również działał młyn, skoro w 1687 roku wymieniano Macieja, tamtejszego młynarza. Podobnie jak w przypadku Chwałęcic, także dla Stodół rok 1580 stanowi cezurę, od której jego funkcjonowanie mamy potwierdzone. Również dla tamtejszego obiektu wspomniany rudzki opat Leonard I wystawił przywilej na młyn i przypisane mu gospodarstwo²⁹. To jednak znacznie skromniejsze wzmianki, które obecnie nie pozwalają na bardziej szczegółowy opis jego losów.

Młyn na Olszowcu położony był nieopodal granicy między dobrami opactwa cysterskiego i rybnickiego państwa. Nieopodal, tuż obok wsi Orzepowice, funkcjonował młyn *Wawok*, już wcześniej opisywany, który należał do rybnickiego majątku. Wspomniana wioska Orzepowice jest wzmiankowana w urbarium rybnickim z 1614 roku. Pozwala to, bazując na przywołanym już źródle, zgłosić istotne spostrzeżenie. W urbarium wymieniono grupę tamtejszych mieszkańców, chłopów siodłaków: *Jakub Syrny, Matauss Ssidlo, Jakub Kulla, Melichar z Kupiën, Sobek Načzinsky, Gregoř Ruska, Martin Ssidlo, Petr Kovačzka*, oraz zagrodników: *Lukass*

■ 27 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 11–12 (teczka: Chwałęcice – Młyn).

28 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 418, Akta gruntowe posiadłości nr 3, pag. 13–15 (teczka: Chwałęcice – Młyn).

29 APK-R, KKZR, sygn. 6694, Mühle von Stodoll N°2 des Hyp. Buchs (1580–1852).

Tesarz, Matauss Smolczik, Gurek Bučzičk, Hawel Tesarž, Lukass Kapsa, Lukass Tesarž, Jan Tesarž, Jan Foyt i Jakub Wawačzny³⁰. Uwagę zwracają dwie osoby – zamożniejszy gospodarz Sobek Načzinsky oraz ostatni z wymienionych zagrodników Jakub Wawačzny. Nazwisko pierwszego najpewniej wiąże się z nazwą rzeki Nacyny, stąd może ów „Nacyński” przyjął przydomek, który stał się nazwiskiem (we współczesnej formie Naczyński), od jego obowiązków w kwestii utrzymania koryta rzeki lub kanału młyńskiego (ten na końcowym odcinku łączył się, już za miastem, z korytem Nacyny). Nie ulega jednak wątpliwości, że nazwisko to ma związek z wodą i nazwą cieku wodnego. W przypadku zagrodnika Jakuba jego nazwisko – Wawoczny – wyraźnie wskazuje na związki z nazwą *Wawok* i być może, jak w przypadku Sobka Naczyńskiego, był zobowiązany do posług wobec młyna i stawu (prace zabezpieczające sprawne funkcjonowanie zaplecza młyna – dbałość o zbiornik wodny i kanały przesyłowe wody).

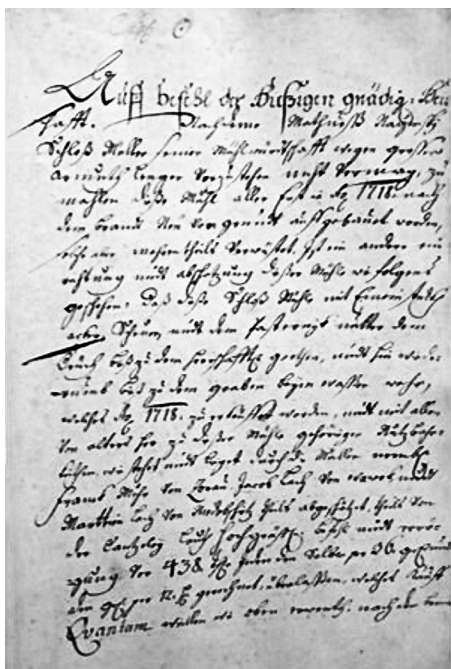
W gospodarce ówczesnego państwa rybnickiego (od 1607 roku funkcjonowało już jako majątek dziedziczny) warto wskazać na istnienie zamkowego młyna, kontynuując tym samym wątek młyna znanego z pierwszej wzmianki z 1308 roku. Źródła są tu nieco uboższe, niemniej jako pierwsza pojawia się młynarka Anna: „*Nacynsko Mlenarka walno z Rybnika*”, która była członkinią bractwa Najświętszego Sakramentu w Jankowicach (wzmianka z lat 1675–1676)³¹. Według odpisu datowanego na 1718 rok działalność jako młynarz zamkowy (*Schloss Müller*) prowadził Mateusz *Naczynskjy*, którego młyn ówczesnie musiał być odbudowany, gdyż spłonął w pożarze. Wcześniej, w 1692 roku, wzmiankowano Dorotę z „*Podzamkowego Mlena z Rybnika*”, choć swoją nazwą może nawiązywać do zupełnie innego obiektu³². Ta zapewne sama (jako wdowa) prowadziła młyn³³.

■ 30 *Urbarz rybnicki z 1614 roku. Urbarze dóbr zamkowych Górnego Śląska z lat 1571–1640*, oprac. R. Heck, J. Leszczyński, J. Petráň, [w:] *Urbarze śląskie*, t. III, red. J. Gierowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 249–250, 252–255, 259–260, 265–267.

31 Muzeum im. o. Emila Drobrego w Rybniku [dalej: Muz. Ryb.], sygn. MRy /H/ 1160, Acta 1-mae Revisions der Stadt und der Herrschaft Rybnick, [b.p.]; AAK, Archiwum parafii w Jankowicach Rybnickich [dalej: APJR], *Album Sodalitatis Sacratissimi Corporis Christi in Dominio Rybnicensi Ecclesiae Jankovicensi comparatum* (1676–1959), sygn. 218/1, [b.p.].

32 AAK, APJR, *Album Sodalitatis Sacratissimi Corporis Christi in Dominio Rybnicensi Ecclesiae Jankovicensi comparatum* (1676–1959), sygn. 218/1, [b.p.].

33 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 319.

Ryc. 2. Zapiski w księdze Acta 1-mae Revisions der Stadt und der Herrschaft Rÿbnick, informujące o działalności młynów i młynarzy (tu rodzina Naczynski) w rybnickim majątku, 1. ćwierćwiecze XVIII wieku

Źródło: zbiory Muzeum im. o. Emila Drobnego w Rybniku, fot. Bogdan Kloch

Na obszarze państwa ówczasie wzmiankowano jeszcze co najmniej trzech młynarzy. Byli nimi: Jakub Naczynskÿ, Jakub Bach z Wawoka (von Wawok) i Marcin Bach z Niedobczyc³⁴. Najciekawszą postacią z punktu widzenia źródeł wydaje się Jakub Naczynskÿ. Dzięki dokumentowi, który potwierdza dzierżawę młyna zamkowego (Schloss Mülle), wiemy, że Jakub wykupił prawa do jego użytkowania (Walner Mühle) od Marcina Naczynskÿ'ego dokumentem z 27 lutego 1708 roku. Wśród świadków zakupu napotykamy całą grupę krewnych z rodziny Naczynskÿ (Anna Naczynskÿn, Tomasz i Mateusz Naczynskÿ oraz Zofia – Sophia Naczynskÿn)³⁵. Świadczący w dokumencie Mateusz, idąc w ślady rodziny, 10 lat później sam zarządzał rybnickim zamkowym młynem. Kolejną młynarką, według zapiski księgi jankowickiego bractwa z 1703 roku, była Zofia Wawoczny³⁶.

■ 34 Muz. Ryb., sygn. MRy /H/ 1160, Acta 1-mae Revisions der Stadt und der Herrschaft Rÿbnick, [b.p.].

35 Muz. Ryb., sygn. MRy /H/ 1160, Acta 1-mae Revisions der Stadt und der Herrschaft Rÿbnick, [b.p.].

36 Muz. Ryb., sygn. MRy /H/ 1160, Acta 1-mae Revisions der Stadt und der Herrschaft Rÿbnick, [b.p.].

Spoglądając w sumie na kilka informacji dotyczących rodziny Naczynskij, można postawić hipotezę, iż była związana z Rybnikiem i tujejszym młynarstwem już od dość dawna, skoro istniała fundacja kościelna (mszalna) *Naczynskij*, która powstała jeszcze w 1. połowie XVII wieku³⁷. Nazwisko, jak już wcześniej nadmieniano, wspomina się wśród bogatszego chłopstwa z Orzepowic w urbarium z 1614 roku³⁸. Bez wątplenia ma ono powiązanie z rzeką Nacyną, z którą ta rodzina miała silne związki od swego zarania. Nie były to jedyne miejsca funkcjonowania obiektów młyńskich i związanych z nimi młynarskich rodzin. Dobra rycerskie rozrzucone wokół Rybnika w ciągu dwóch stuleci często zmieniały właścicieli. O części nie pozostały żadne przekazy, pojedyncze zaś czasem odsłaniają pewne informacje na temat istnienia młyńskich urzędzeń. W rycerskim majątku chwałowickim (wieś Chwałowice) ślady istnienia młyna napotykamy źródłowo w 1. połowie XVII wieku, choć zapewne warunki związane z istnieniem cieką wodnego Nacyny pozwalały tam na rozwój młynarstwa już od średniowiecza. W 1639 roku pierwsza zapiska w księdze metrykalnej parafii rybnickiej dla wsi Chwałowice odnosi się do rodziny tamtejszego młynarza. Księga zmarłych uchwyciła dramatyczne losy Marka młynarza (*Marcus Mollitor*). 14 marca 1639 roku pochował on córkę Joannę, a zaledwie kilka dni później los ten spotkał też jego żonę Salomeę. Młynarz Marek przeżył swoją żonę i córkę niespełna trzy lata, zmarł 5 stycznia 1642 roku³⁹.

Ponad ćwierć wieku później – w 1668 roku – szlachcic Jan Jerzy Ostaschowsky sprzedał wieś i majątek rycerski Chwałowice innemu szlachcicowi Karolowi Paczyńskiemu⁴⁰. Ten ostatni również nie przetrwał długo na majątku chwałowickim, gdyż sprzedał go w marcu 1679 roku Zygmuntowi Jarosławowi Skyrbenskemu, panu na sąsiednich Popielowie i Radziejowie⁴¹. Przy okazji tego aktu sprzedaży warto wspomnieć, iż Paczyński zbył w ramach Chwałowic tamtejszy dwór rycerski, karczmę, prawo do szynkowania piwa, pola uprawne, lasy (dąbrowy), stawy, potoki. W dokumencie nadmieniono nawet niewielkie gęstwiny zarośli i powinności tamtejszej ludności chłopskiej, a także odrębnej grupy osiadłej przy chwałowickim młynie⁴². Zapewne ów obiekt wymieniony w dokumencie sprzedaży był tożsamy z tym, który prowadził wspomniany wcześniej

■ 37 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 288.

38 *Urbarz rybnicki z 1614 roku...*, s. 253.

39 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 274–275.

40 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 457, Akta gruntowe posiadłości nr 20, pag. 16–18v (teczka: Chwałowice).

41 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 457, Akta gruntowe posiadłości nr 20, pag. 17 (teczka: Chwałowice).

42 APK-R, KSO Rybnik, sygn. 457, Akta gruntowe posiadłości nr 20, pag. 20–22v (teczka: Chwałowice).

młynarz Marek. Już po włączeniu majątku chwałowickiego do państwa rybnickiego źródła ujawniły również tutejszego młynarza. W 1725 roku do bractwa Najświętszego Sakramentu w Jankowicach przystąpił Michał Harazim, młynarz z *Chwałowic*⁴³.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na zapiski dotyczące jednego z większych majątków rycerskich – Popielów i Radziejów. Cofnijmy się nieco w czasie. Zachowany w opolskiej księdze ziemskiej, przechowywanej w Archiwum Państwowym w Opolu, odpis dokumentu z 1595 roku informuje o sprzedaży majątku popielowsko-radziejowskiego za sumę 5300 talarów. W akcie sprzedaży dokładnie ujęto, że Wacław Żegota sprzedał Jerzemu Niewiadomskiemu: „Statek swuy wes Popiluw a Radzieguw ze wssymi tyhoz statku Przyslussnostwym sydem dworom folwarkem ludmy osiedlmy y nieosiedlmy platy o ty Przynnostmy Mlyny Rybniky welkomy y malymy lesamy berzynamy chrastynamy Loukamy” (Majątek swój, wieś Popielów i Radziejów, ze wszystkimi tego majątku przynależnościami, siedzibą w postaci dworu, z folwarkiem, ludźmi osiadłymi i nieosiadłymi [najpewniej informacja dotyczy chałupników oraz czeladzi – B.K.], dochodami z nich płynącymi, dochodami z młynów, stawów rybnych małych i dużych, lasów, zagajników, terenów porośniętych zaroślami i z łąk)⁴⁴. Dokument wyliczył elementy składowe majątku: dwór, folwark, ludność osiadła i bezrolną, młyny, stawy i całe kompleksy leśne, łąki, a nawet zarośla, krzaki. To bodajże pierwszy opis tego majątku zawierający informacje o tamtejszym młynarstwie. Zapiska w liczbie mnogiej sugeruje istnienie co najmniej dwóch młynów.

Zapis znacznie późniejszy w katastrze karolińskim dla majątku Popielowa i Radziejowa, sporządzony w 1723 roku, przynosi rozszerzenie informacji o tamtejszych młynach. W opisie podatkowym pojawiają się młyny i tartaki napędzane siłą urządzeń wodnych. W obrębie dóbr popielowskich uchwyte były aż trzy młyny: Marcina *Notzjyna* – pod Zamysłowem, Walentyna *Mosnik* – pod Chwałowicami oraz Macieja *Basisty*, znajdujący się naprzeciw *Mośnika*⁴⁵. Znana i używana do dziś terenowa nazwa w formie *Mośnik* wzięła się od młyna lub też nazwiska młynarza. Tak jeszcze w XX wieku nazywano kompleks stawów o rekreacyjnym charakterze, który zaniknął z czasem z powodu intensywnej eksploatacji górniczej ko-

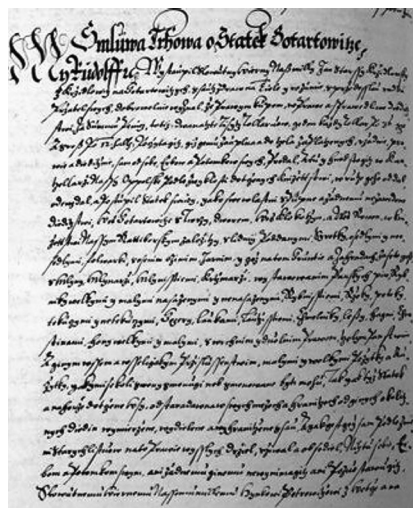
■ 43 AAK, APJR, *Album Sodalitatis Sacratissimi Corporis Christi in Dominio Rybnicensi Ecclesiae Jankovicensi comparatum (1676–1959)*, sygn. 218/1, [b.p.].

44 Archiwum Państwowe w Opolu [dalej: APO], Księstwo opolsko-raciborskie, sygn. 2, Księga ziemska księstwa opolsko-raciborskiego z lat 1557–1604, s. 426–426 v; APK-R, KSO Rybnik, sygn. 2968, Dobra rycerskie, (teczka: Popielów), s. 2 (stara paginacja). Dokument ten, co do treści i jej kompletności, jest najstarszym zachowanym dla Popielowa i Radziejowa.

45 APW, sygn. 138 (mikrofilm T. 79673): N° 88 Popilau, Kataster Karoliński (1723–1726), nr 305/pudło 75.

palni „Chwałowice”⁴⁶. Wspomnę jeszcze, że według zapisu z 1729 roku te same młyny funkcjonowały także pod innymi nazwami: *Walny*, *Podzamkowy* i *Rudny*, choć nie odegrały takiej roli jak *Mośnik*⁴⁷.

Należy dodać, iż podobna zapiska w opolskiej księdze odnosi się do majątku rycerskiego Gotartowice, położonego na wschód od Rybnika. Szlachcianka Anna Wyszkotówna z Wodnik 1 września 1595 roku sprzedała cały majątek gotartowicki Janowi Krzidlowskiemu, zwanemu Starszym, za 13 000 talarów, po czym – z bliżej nieznanых powodów – nabywca tydzień później, 8 września 1595 roku, odsprzedał go Hynkowi Petrowiczowi z Tworkowa. Pomijając zawiłości wspomnianych transakcji, oba dokumenty wymieniają młyn oraz ludność młyńską, a także istniejącą tam tartak (*mlynem*, *mlynskimi*, *y z mlynem pilnym*)⁴⁸.

Ryc. 3a i 3b. Dokumenty sprzedaży dóbr rycerskich Gotartowice z 1 i 8 września 1595 roku, informujące o funkcjonowaniu młyna i młynarza w obrębie majątku
Źródło: APO, fot. Bogdan Kloch

Późniejsze wzmianki łączą majątek gotartowicki z sąsiednimi dobrami majątku Ligota. Tam również, przy okazji sprzedaży majątku rycerskiego w październiku 1724 roku przez Helenę Eleonorę Kozłowską na rzecz Sylwisa Erdmanna Tracha, dowiadujemy się o funkcjonowaniu co najmniej

■ 46 Na ten temat: E. Kulik, *Dzieje Popielowa i Radziejowa dzielnic Rybnika*, Rybnik 2013, s. 13–14.

47 B. Kloch, *Z badań wykazów daniny missalia (meszne) parafii rybnickiej z lat 1685–1738. Źródła poznania wspólnot wiejskich w księstwie raciborskim doby nowożytnej*, [w:] *Wieś zaginiona. Wspólnota, samorządność, przestrzeń*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2020, s. 121–142.

48 APO, Księstwo opolsko-raciborskie, sygn. 2, Księga ziemska księstwa opolsko-raciborskiego z lat 1557–1604, pag. 420v–422.

dwóch ligockich młynów⁴⁹. Sprawy własnościowe tego majątku to labirynt rozlicznych transakcji i dokumentów, z których jednoznacznie wynika, że tamtejsze młyny i inne urządzenia stanowiły pierwociny preindustrialnej przestrzeni Rybnika, które staną się niebawem centrum nowoczesnego przemysłu hutniczego przełomu XIX i XX wieku. Kwestia dotyczy przyszłej Huty „Silesia” w Paruszowcu, której początki przyjmuje się na 1753 rok⁵⁰. Ówczesnie Paruszowiec był tylko przysiółkiem wsi Ligota. Zapewne wspomniane młyny w dokumencie sprzedaży z 1724 roku odnoszą się właśnie do tego miejsca. Wykaz powinności *mesznego* z parafii rybnickiej pod rokiem 1732 wymienił Pawła (*Paulus Gzel molitor Parusowie-sis*), młynarza w Paruszowcu. Jednakże pierwsza znana wzmianka pisana o tamtejszym młynie i anonimowym młynarzu pojawiła się już w 1682 roku⁵¹. O ile badania nad początkami Paruszowca i tamtejszego młyna nie są jeszcze na zadowalającym etapie, to już kwestia młynarza o nazwisku *Gzel* wprowadza nas w krąg następnego miejsca związanego z dawnym młynarstwem.

Na pograniczu współczesnego miasta Rybnika oraz rybnickiego powiatu ziemskiego, między Chwałęcicami a sąsiednimi wsiami Zebrzydowice oraz Jejkowice, istnieje miejsce znane jako *Gzel*⁵². Teren ten obecnie obejmuje kilka stawów hodowlanych i strumieni, które dostarczają doń wodę, oraz fragment kompleksu Zalewu Rybnickiego, związanego z pobliską elektrownią. Na marginesie bogatej spuścizny źródłowej po szlachcie posiadającej podrybnickie Zebrzydowice warto zasygnalizować także funkcjonowanie młyna⁵³. W marcu 1639 roku zmarł syn młynarza z obiektu zwanego *Gzel*⁵⁴. Najpewniej nazwa tego miejsca przyjęła się również jako nazwisko i tak od młyna o nawie *Gzel* przyjęło się nazwisko, które nosił wspomniany młynarz z Paruszowca. Dodać należy, poruszając tematykę młynów i ich posiadaczy czy też dzierżawców, iż wzmiankowano je także we wsiach Michałkowice i Kamień (dwie wzmianki z lat 1732-1734), niemniej to nadal badawczo słabo rozpoznane przestrzenie⁵⁵.

Wskazane zapiski pozwalają, w większości bardzo ogólnikowo, scharakteryzować kilka młynów, które w okresie wczesnonowożytnym wywarły swoje piętno na ich mieszkańcach. Przypadki młynów *Olszany* i *Wawok*

■ 49 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 346–347.

50 *Huta Silesia 1753–1978*, red. H. Rechowicz, Katowice 1977, s. 16.

51 AAK, PMBBR, *Missalia Parochia Rybnicensis pro anno 1732*, sygn. 189/579; B. Kloch, *Z badań wykazów daniny missalia (meszne) parafii rybnickiej z lat 1685–1738...*, s. 135.

52 *Spacerkiem po Rybniku i okolicy...*, s. 70.

53 B. Kloch, *W Koronie Czeskiej w epoce habsburskiej 1526–1740...*, s. 271.

54 AAK, PMBBR, Pogrzeby (1638–1682), sygn. 50/1965, pag. 41 (dawna paginacja).

55 B. Kloch, *Z badań wykazów daniny missalia (meszne) parafii rybnickiej z lat 1685–1738...*, s. 135.

w sposób szczególny znalazły odzwierciedlenie w zaistnieniu nazwisk. Specyficzny wydaje się przypadek rodziny Nacyńskich→Naczyńskich, biorącej początek od przedstawiciela chłopskiej grupy siodłaków związanych z rzeką Nacyną. Nacyńscy przekształcili się w rodzinę młynarską, prowadzącą kilka różnych młynów. Nazwisko Wawoczny należy również silnie identyfikować ze stawem *Wawok*.

Nie są to jedyne miejsca wiążące ludzi i obiekty techniczne – młyny w krajobrazie historycznym tego obszaru. Temat wymaga jednak dalszych analiz i uporządkowania bazy źródłowej oraz stanu badań, szczególnie dla okresu od 2. połowy XVIII po XX wiek. Czasy początków przemian tworzących załóżki przemysłu w wielu miejscach nie ograniczyły rozwoju młynarstwa. Według stanu na 1784 rok w Rybniku odnotowano działalność dwóch młynarzy. W cysterskich Stodołach istniały dwa młyny, w Orzepowicach jeden, w Ochojcu również jeden, także po jednym obiekcie w Gotartowicach oraz Grabowni. W granicach Chwałowic i Popielowa funkcjonowały po dwa młyny⁵⁶. W sumie na omawianym obszarze w tym czasie działało co najmniej dwanaście potwierdzonych obiektów tego typu. U progu industrializacji zatem i początków rozwoju lokalnego hutnictwa, a następnie także górnictwa, sytuacja zmieniła się na korzyść rozwoju lokalnego młynarstwa, z tym zaś wiąże się rozpoznanie środowiska tamtejszych młynarzy, co z pewnością, o ile są ku temu szanse, pozwoliłoby przybliżyć tak nowe, jak i już poznane wcześniej młynarskie rody.

Dziś, gdy żaden młyn nie funkcjonuje już w Rybniku i najbliższej okolicy (ostatni, elektryczny spłonął wiosną 1979 roku), nazwy dzierżawcze: *Olszowiec*, *Wawok*, *Gzel* czy *Mośnik* niosą silny ładunek informacyjny związany z młynami i ich mieszkańcami, na ogół anonimowymi⁵⁷.

Reasumując temat, należy stwierdzić, iż problematyka funkcjonowania młynów, w szczególności społeczności rodzin młynarskich w czasach wczesnonowożytnych (XVI–1. połowa XVIII wieku), dla obszaru władztw (księstw, państw stanowych i większych kompleksów majątkowych) górnośląskich, jest dość słabo poznana. Zapewne to wynik niewystarczającego rozpoznania źródłowego, jak i, po części, niszowej tematyki. Tym niemniej przytoczone w treści artykułu autorskie badania źródłowe wskazują na kilka wątków istotnych dla dalszych dociekań. Dostrzegamy egalitarny charakter społeczności młynarskiej, z dostępem drobnego chłopstwa do wykonywania tego zawodu. Pojawiające się w XVII wieku rodziny, mając za przykład rody władające młynem *Olsza* czy też *Wawok*, to już rody młynarskie, które są aktywne jako zarządzający innymi młynami dóbr państwa rybnickiego oraz okolicznych majątków rycerskich. Nazwy wła-

■ 56 F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 3, Brieg 1784, S. 156–193.

57 H. Borek, *Górny Śląsk w świetle...*, s. 155–158.

sne młynów (często związane ze starszymi toponimami, występującymi nazwami zbiorników wodnych – stawów) w codziennym życiu uzyskały nowe znaczenie i funkcje w egzystencji ówczesnego społeczeństwa – jako nazwiska młynarskich rodzin (Olszany, Wawoczny, Gzel), co wiązało się z porzuceniem dawniej używanego nazwiska. Zaobserwowane źródłowo młyny i ich posiadacze to interesujące przejawy aktywności gospodarczej (w przypadku właścicieli aktywności zawodowej) czasów nowożytnych. Dla omawianego okresu obserwujemy komasację gospodarki młyńskiej (głównie na obszarze zbiorników zlokalizowanych między majątkami ryccerskimi Chwałowice i Popielów), jak i pojawienie się w źródłach nowych inwestycji o tym charakterze. Wskazuje to na szczególną intensyfikację gospodarki młyńskiej między XVI a XVIII wiekiem, ale wydaje się, że okres po połowie XVIII wieku ma jeszcze większe znaczenie. Omawiany obszar nie był już pod tym względem zależny od dawnych książęcych czy miejskich inwestycji, sięgających jeszcze przełomu XIII i XIV wieku, które przez co najmniej dwa lub nawet trzy stulecia monopolizowały działalność i produkcję młyńską.

Summary

The Genealogy of the Mill – the Mill in Genealogy On the History of Milling Families in the Light of Modern Records Based on the Example of Rybnik and Its Surroundings

The history of milling in Rybnik and the surrounding area, except for very scarce knowledge relating to the Middle Ages, is better recognized in the written sources of modern times. The 16th century was the century of rapid development of local milling. And for the seventeenth and early eighteenth centuries, on the other hand, there is already quite a large source base of accounts as for local conditions. Three areas of milling are particularly noticeable. The area of the Cistercian estate are the villages of Chwałęcice and Stodoły, where a milling activity emerged in the second half of the 16th century. The evidence is better preserved in the case of Chwałęcice and the mill called Olszany. The estate documents allow us to trace the fate of the mill and its inhabitants – milling families – in the 17th century reality. The second area is the mill in *Wawok* (belonging to Rybnik estate) and the castle mill in Rybnik and the millers associated with them – including the Nacyński (Naczyński) family. The third strong reference is to the milling activity in the knightly estates around Rybnik (Chwałowice, Gotartowice, Popielów, Zebrydowice). In this case, even

the names of these places associated with millers and mills – Mośnik or Gzel – have been preserved. The development of milling in the second half of the 18th century presents further objectives for investigation, as at least twelve mills were already operating in the area in question.

Keywords: economy, village, city, estate, mill, millers, monastery, nobility